

**Η υποβάθμιση του μαθήματος της Πολιτικής Παιδείας ως παράγοντας πολιτικής
απάθειας**

The degradation of the Political Education course as a factor of political apathy

Αντώνης Δ. Παπαοικονόμου, *PhD*, με ομάδα φοιτητών¹

Antonis D. Papaoikonomou, *PhD*, with a group of students

Abstract: The recent abolition of social science courses and their replacement by more "traditional" courses, raises the question of the procedures with which young people are prepared for later adulthood. The above issue in combination with the existing abstention from the elections and the general political apathy raises reasonable questions in relation to the existing educational policy. In the present research, a combination of qualitative and quantitative methods is carried out for the study of the views of pupils and students on the above topic. A total of 494 third grade high school students and 10 students of the Department of Political Science participated. The final conclusions include the fact of the direct connection of the course of Civic Education and the active political participation but also the need to revise the curriculum in relation to this course.

Keywords: Civic education, students, politicization.

Περίληψη: Η πρόσφατη κατάργηση μαθημάτων που αφορούν κοινωνικές επιστήμες και η αντικατάστασή τους από πιο «παραδοσιακά» μαθήματα εγείρει το ερώτημα της προετοιμασίας των νέων ανθρώπων για τη μετέπειτα ενήλικη ζωή τους. Το παραπάνω ζήτημα σε συνδυασμό με την υπάρχουσα αποχή από τις εκλογές και τη γενικότερη πολιτική απάθεια δημιουργεί εύλογες απορίες σε σχέση με την υπάρχουσα εκπαιδευτική πολιτική. Στην παρούσα έρευνα γίνεται συνδυασμός ποιοτικών και ποσοτικών μεθόδων για τη μελέτη των απόψεων μαθητών και φοιτητών για το παραπάνω θέμα. Συμμετείχαν από τη μια 494 μαθητές τρίτης τάξης γυμνασίων και 10 φοιτητές του τμήματος Πολιτικών Επιστημών. Στα τελικά συμπεράσματα συγκαταλέγεται το γεγονός της άμεσης σύνδεσης του μαθήματος της Πολιτικής Παιδείας και της ενεργούς πολιτικής συμμετοχής αλλά και της ανάγκης αναθεώρησης του αναλυτικού προγράμματος σε σχέση με το μάθημα αυτό.

Λέξεις κλειδιά: Πολιτική Παιδεία, μαθητές, πολιτικοποίηση.

¹ Οι φοιτητές, οι οποίοι συμμετείχαν στη συγγραφή της παρούσας έρευνας είναι προπτυχιακοί φοιτητές του τμήματος Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ και είναι οι εξής: Γεωργία Μητριά, Ελευθερία Μαστρομανώλη, Ειρηναίος Φιλίππου, Βαρβάρα Τσικουρίδου, Ανδρέας Βρυώνης, Θεοδώρα Μυλοχαράκτη, Μαριάννα Λυγούδη, Δημήτρης – Ραφαήλ Γκιρδάκης, Μελίνα Ρέντα, Αικατερίνη Μαντώ.

1. Εισαγωγή

Το ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημόνων για τη διαδικασία με την οποία ένα παιδί αναπτύσσεται και εξελίσσεται σε έναν ενήλικα έχει προηγηθεί της σύγχρονης ενασχόλησης με την πολιτική κοινωνικοποίηση. Μια σχετικά νέα τάση στην ανάλυση της πολιτικής ζωής, ειδικά από τους πολιτικούς επιστήμονες και τους φοιτητές του πεδίου της πολιτικής κοινωνιολογίας εξετάζει τη πολυδιάστατη άποψη της ανθρώπινης συμπεριφοράς (Freire, 2006. Galston, 2001. Hoskins, Barber, Van Nijlen, & Villalba, 2011).

Η έννοια της πολιτικής κοινωνικοποίησης έχει χρησιμοποιηθεί από τους μελετητές για να εξηγήσει μια μεγάλη ποικιλία πολιτικών φαινομένων. Έχει ευρέως χρησιμοποιηθεί στη μελέτη των πολιτικών συστημάτων και πολιτικών στάσεων, προσανατολισμών και συμπεριφορών των ατόμων. Έχει επίσης χρησιμοποιηθεί για την εξήγηση φαινομένων αλλαγής στα πολιτικά συστήματα. Η έννοια της πολιτικής κοινωνικοποίησης θεωρείται ως μια λειτουργία, που διεκπεραιώνεται από το πολιτικό σύστημα, με σκοπό τη μετάδοση της πληροφορίας που αναφέρεται στα πολιτικά πράγματα, στις στάσεις και στις αξίες. Οι μελετητές έχουν επιδιώξει να ερευνήσουν τις κοινωνικές δομές και τις διαδικασίες όπως επίσης και τους παράγοντες που έχουν εφαρμοστεί με σκοπό τη διατήρηση του πολιτικού συστήματος από τη μια γενιά στην άλλη (Galston, 1989. Sears&Valentino, 1997. Sherrod, Flanagan&Youniss, 2002).

Στην δεκαετία του 1960 η έρευνα στο πεδίο της πολιτικής κοινωνικοποίησης επικεντρώθηκε στη διερεύνηση των μέσων με τα οποία αναπαράγεται το υπάρχον κοινωνικό και πολιτικό σύστημα. Η κύρια έμφαση δινόταν στους τρόπους διασφάλισης της αναπαραγωγής της πολιτικής κουλτούρας μιας κοινωνίας εννοούμενης ως μια ολότητα. Μεταβατική ήταν η θέση του Greenstein (1965) σύμφωνα με την οποία το πεδίο της πολιτικής κοινωνικοποίησης ναί μεν έχει την τάση διατήρησης και αναπαραγωγής του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος, δεν αποκλείει όμως τη δυνατότητα εξέλιξης και αλλοίωσης του κοινωνικού πλαισίου από τη μια γενιά στην άλλη.

Η εξέλιξη του πεδίου βασίστηκε στη δυναμική αντίληψη του ατόμου στην πορεία της κοινωνικοποίησης του, με δυνατότητες όχι μόνο κατανόησης του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος αλλά και συμβολής στην πολιτική και κοινωνική αλλαγή. Ο δυναμικός χαρακτήρας της κοινωνικοποίησης του πολίτη βασίζεται στην άποψη ότι η πολιτική θεμελιώνεται σε συγκεκριμένα πρότυπα σκέψης τα οποία επιβάλλονται και τα οποία μπορούν να αλλάξουν και να ανατραπούν (Fahmy, 2006. Feldmann, 2007. Godsay, Henderson, Levine&Littenberg-Tobias, 2012). Βασική παράμετρος της θεωρίας της πολιτικής κοινωνικοποίησης αποτελεί η άποψη ότι επιζητείται η παγίωση του πολιτικού συστήματος, αλλά προϋποθέτει μέσω της αγωγής των νέων μια διαδικασία κριτικού αναστοχασμού, μέσω του οποίου καταρχάς κατανοούνται τα πολιτικά φαινόμενα ενώ ελέγχονται ταυτόχρονα οι επιδράσεις τους στην καθημερινή ζωή (Gutmann&Thompson, 1996. Furlong&Cartmel, 2006).

Η έννοια της πολιτικής αγωγής είναι εκ προοιμίου προβληματική διότι ακόμη δεν υπάρχει συμφωνία αναφορικά με τις έννοιες τη «αγωγής» και της «πολιτικής» (Χέλμης, 1995. Hess&McAnoy, 2014). Ουσιαστικά πρόκειται για μία έννοια «ομπρέλα», η οποία προσαρμόζεται σε κάθε ιδεολογικό και κοινωνικό πλαίσιο ανάλογα με τις περιστάσεις. Στη συνέχεια θα παρατεθούν κάποιοι ορισμοί της πολιτικής αγωγής, οι οποίοι αποτυπώνουν την πολυσήμαντη αυτή έννοια. Η Γκίνη από την πλευρά της αναφέρει ότι η πολιτική αγωγή

θεωρείται ως μια επιμέρους μορφή αγωγής από μια σειρά επιδιώξεις που αποσκοπούν: στην καλλιέργεια ικανοτήτων για συμβολή στη διαμόρφωση του κοινού ή δημόσιου βίου με τη μάθηση ορισμένων γνώσεων, στην απόκτηση πεποιθήσεων και προδιαθέσεων και στην καλλιέργεια δεξιοτήτων. Η κοινωνική αγωγή έχει κοινές επιδιώξεις με την πολιτική αγωγή, αφού αποσκοπεί στην ηθική ένταξη του ατόμου στην οικογένεια, το κράτος, την εκκλησία, την κοινωνία. Η πολιτική αγωγή μπορεί να εμπεριέχει στοιχεία ηθικής και εθνικής αγωγής, να εμπεριέχεται, δηλαδή, στην κοινωνική αγωγή ή να συνδυάζονται, χωρίς να ταυτίζεται ολότελα με κανένα από τα είδη αυτά (Γκίνη, 1996 σελ. 6-7).

Η πολιτική αγωγή έχει ως κύριο στόχο και ζητούμενο την πολιτική κοινωνικοποίηση. Η διαφορά της πολιτικής κοινωνικοποίησης και της πολιτικής αγωγής έγκειται στο γεγονός ότι η μεν κοινωνικοποίηση μπορεί να είναι τυχαία και περιστασιακή, η αγωγή είναι σκόπιμη και μεθοδευμένη. Η Παπαναούμ-Τζίκα (1998 σελ. 25) αναφέρει ότι

ως πολιτική κοινωνικοποίηση νοείται η διαδικασία μέσω της οποίας η διαδικασία μέσω της οποίας το άτομο μεταβάλλεται από βιολογικό σε πολιτικό ον, αποκτά δηλαδή συνείδηση του εαυτού του και του κοινωνικού του περιγύρου, διαμορφώνει στάσεις και αντιλήψεις απέναντι στα κοινωνικά φαινόμενα και αναπτύσσει δεξιότητες συμμετοχής ως μέλος ενός κοινωνικού συνόλου.

Ο Μαϊστρος (2009) από την πλευρά του ορίζει την πολιτική κοινωνικοποίηση

ως τη διαδικασία που συνδέεται με τη μεταβίβαση πολιτικών αξιών, τη διαμόρφωση πολιτικών στάσεων, την επεξεργασία ιδεών και πεποιθήσεων, οι οποίες συμβάλλουν στη διαμόρφωση συμβόλων και κανόνων με βάση τις οποίες συγκροτείται στη συνέχεια η πολιτική ταυτότητα, διαμορφώνεται η πολιτική συνείδηση και εκδηλώνεται η πολιτική συμπεριφορά. Έτσι, η πολιτική κοινωνικοποίηση προσφέρει τους προσανατολισμούς για κοινωνική δράση και κρίση, εισάγει και μνεί το άτομο στην «πολιτική κουλτούρα»

Έχοντας υπόψη τους παραπάνω ορισμούς με τον όρο πολιτική αγωγή δηλώνεται η εκπαιδευτική διαδικασία στο πλαίσιο του σχολείου, η οποία στοχεύει στην πολιτική κοινωνικοποίηση. Είναι η αφομοίωση με άλλα λόγια από το άτομο όλων των αξιών στις οποίες πάνω είναι δομημένο το κράτος και η κοινωνία. Συνεπάγεται ότι και οι διάφοροι κοινωνικοί ρόλοι οι οποίοι συναποτελούν την παραπάνω δομή εμπεδώνονται μέσω της πολιτικής αγωγής. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η συμμετοχή του ατόμου στις εκλογικές διαδικασίες και στη λήψη αποφάσεων σε τοπικό και σε εθνικό επίπεδο, βασικές δραστηριότητες που οδηγούν στον εκδημοκρατισμό. Η διαδικασία αυτή ενέχει την ενημέρωση του μαθητή στη λειτουργία του πολιτεύματος ενθαρρύνοντας το διάλογο με

στόχο τη διαμόρφωση μιας προσωπικής άποψης η οποία όμως διακατέχεται από υπευθυνότητα και έμφαση στο συλλογικό συμφέρον. Ο Γκότοβος (2003) από την πλευρά του στον ορισμό του για την πολιτική αγωγή συμπεριλαμβάνει και τι επιρροές που δέχεται ο μαθητής εκτός της σχολικής τάξης όπως αυτές εκφράζονται στις μαθητικές κοινότητες οι οποίες κατά τη γνώμη του συγγραφέα δημιουργούν στάσεις και εμφυσούν πρακτικές που συμβάλλουν στην ενεργή πολιτική συμμετοχή.

Με τον Νόμο 4692/2020 (“Αναβάθμιση του σχολείου και άλλες διατάξεις”- ΦΕΚ 111/τόμος/12.06.2020) και την Υπουργική Απόφαση 74181/Δ2 (Ωρολόγιο Πρόγραμμα του Γενικού Λυκείου) και 74182/Δ2 (Ωρολόγιο Πρόγραμμα του Εσπερινού Γενικού Λυκείου), τα μαθήματα του κλάδου Πολιτικών, Νομικών και Κοινωνικών Επιστημών καταργούνται, καταδικάζοντας τους μαθητές σε άγνοια ως προς τον συγκεκριμένο κλάδο σπουδών. Η κατάργηση μαθημάτων όπως η «Πολιτική Παιδεία» και το «Σύγχρονος Πολίτης και Δημοκρατία», συνέβη στην τάξη όπου απονέμεται το δικαίωμα ψήφου στους νέους και διενεργείται η Βουλή των Εφήβων. Η Ευρωπαϊκή Ένωση, το Συμβούλιο της Ευρώπης, ο ΟΗΕ και η Διακοινοβουλευτική Ένωση έχουν δεσμεύσει την Ελλάδα να ενισχύσει τα μαθήματα εκπαίδευσης του δημοκρατικού πολίτη, όπως όλες οι προηγμένες χώρες, οι οποίες έχουν ως κύριο μάθημα κορμού σε όλες τις τάξεις της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (τουλάχιστον) την «Πολιτειακή Παιδεία» (Civic/Citizenship Education. Τίθεται το ζήτημα της ποιότητας της εκπαίδευσης που πρέπει να προσφέρεται στους μαθητές. Το ερευνητικό ερώτημα της παρούσας έρευνας αφορά τις απόψεις των μαθητών αλλά και των φοιτητών σε σχέση με το μάθημα της Πολιτικής Παιδείας και τη σύνδεση του με την υφιστάμενη πολιτική απάθεια και αδιαφορία εν γένει για την πολιτική συμμετοχή είτε με τη μορφή του εκλέγεσθαι είτε με τη μορφή του εκλέγειν.

2. Μεθοδολογία έρευνας

Έγινε μια συνάρθρωση ποιοτικών και ποσοτικών μεθόδων με στόχο την καλύτερη αποτύπωση των πολλών διαστάσεων του προβλήματος. Αναφορικά με την ποιοτική μέθοδο έγινε ανάλυση περιεχομένου απόψεων φοιτητών του τμήματος Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ αναφορικά με τη σημασία του μαθήματος της Πολιτικής Παιδείας στην πολιτικοποίηση των νέων. Η άποψη τους είναι σημαντική δεδομένου ότι θα κληθούν ενδεχομένως να διδάξουν το μάθημα. Στην παρούσα έρευνα συμμετείχαν 10 φοιτητές οι οποίοι πρέπει να σημειωθεί δίδαξαν μαθήματα Πολιτικής Παιδείας σε λύκεια στα πλαίσια πρακτικής άσκησης. Αναφορικά με την ποσοτική μέθοδο, ως μέσο συλλογής των στοιχείων χρησιμοποιήθηκε ερωτηματολόγιο. Οι ερωτήσεις προσαρμόστηκαν στο μορφωτικό επίπεδο των ερωτώμενων. Ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στη μεγιστοποίηση της εγκυρότητας του ερευνητικού εργαλείου. Για την τελική διαμόρφωση του περιεχομένου του ερωτηματολογίου λήφθηκαν υπόψη οι κριτικές παρατηρήσεις Ελλήνων και ξένων ειδικών σε θέματα πολιτικής παιδείας και εκπαίδευσης (Hoskins&Mascherini, 2009. Ματσαγγούρας & Χέλμης, 2002)). Η δοκιμαστική εφαρμογή του ερωτηματολογίου σε μικρό δείγμα μαθητών (25 άτομα) είχε στόχο να εκτιμηθεί ο απαιτούμενος χρόνος για την ολοκλήρωση της διαδικασίας, να εντοπιστούν τυχόν

δυσκολίες των νέων στην κατανόηση ερωτήσεων και να προσδιοριστούν τυχόν ελλείψεις του ερωτηματολογίου. Για την ανάλυση εφαρμόστηκε η μέθοδος της λογαριθμικής παλινδρόμησης λόγω του ιδιαίτερου τύπου των μεταβλητών. Ως εξαρτημένη μεταβλητή χρησιμοποιήθηκε η άποψη των μαθητών για την ανάγκη συμμετοχής στην ψηφοφορία στις εκλογές. Ως ανεξάρτητες χρησιμοποιήθηκαν οι εξής:

- Η διδασκαλία της πολιτικής παιδείας μπορεί να κάνει τη διαφορά στην πολιτική ανάπτυξη των μαθητών.
- Η πολιτική παιδεία έχει μεγάλη σημασία για τη χώρα μας.
- Οι πολιτικοί ιθύνοντες δίνουν λίγη σημασία στην πολιτική παιδεία
- Οι εκπαιδευτικοί πρέπει να διδάσκουν την πολιτική παιδεία σύμφωνα με τις απαιτήσεις του αναλυτικού προγράμματος
- Οι εκπαιδευτικοί πρέπει να διαπραγματεύονται με τους μαθητές για το τι πρέπει να μελετηθεί στο μάθημα.

3. Περιγραφή του ερωτηματολογίου

Το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε χωρίζεται σε έξι ενότητες, οι οποίες αποτελούνται από κλειστές ερωτήσεις. Πέρα από αυτές τις ενότητες υπάρχουν ερωτήσεις σχετικές με κάποια δημογραφικά δεδομένα. Στην πρώτη ενότητα

(Α) ζητούνται οι απόψεις των ερωτώμενων αναφορικά με το μάθημα της πολιτικής παιδείας στο σχολείο, τις δυνατότητες του και τη θέση του στο ωρολόγιο πρόγραμμα. Στη δεύτερη ενότητα

(Β) οι ερωτήσεις αποσκοπούν στη λεπτομερή καταγραφή των λόγων ύπαρξης του μαθήματος πάντα σύμφωνα με την άποψη του ερωτώμενου. Έμφαση δόθηκε στα μειονεκτήματα και στα πλεονεκτήματα του, όπως επίσης και στο υπάρχον πλαίσιο διδασκαλίας του. Η τρίτη ενότητα

(Γ) αφορά τη σημασία του μαθήματος για την πολιτικοποίηση του ατόμου αλλά και τη στάση των εκπαιδευτικών, κατά την άποψη των μαθητών απέναντι σε αυτό το μάθημα. Οι ερωτήσεις της τέταρτης ενότητας

(Δ) αφορούν την έμφαση που δόθηκε στο σχολείο του ερωτώμενου σε σχέση με την πολιτική παιδεία. Ζητήθηκαν οι προσωπικές εμπειρίες του κάθε μαθητή και οι γενικές δεξιότητες που αποκόμισε. Οι ερωτήσεις της πέμπτης ενότητας

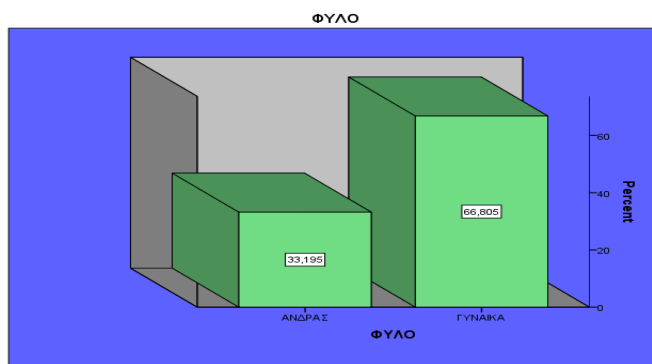
(Ε) αφορούσαν το δέον γενέσθαι, το τι θα πρέπει να μαθαίνουν οι μαθητές στο σχολείο και, τέλος, στην τελευταία έκτη

(Ζ) ενότητα ζητήθηκαν οι απόψεις των μαθητών σε σχέση με τον καλό πολίτη και την έμφαση που πρέπει να δοθεί.

Περιγραφικά δεδομένα δείγματος

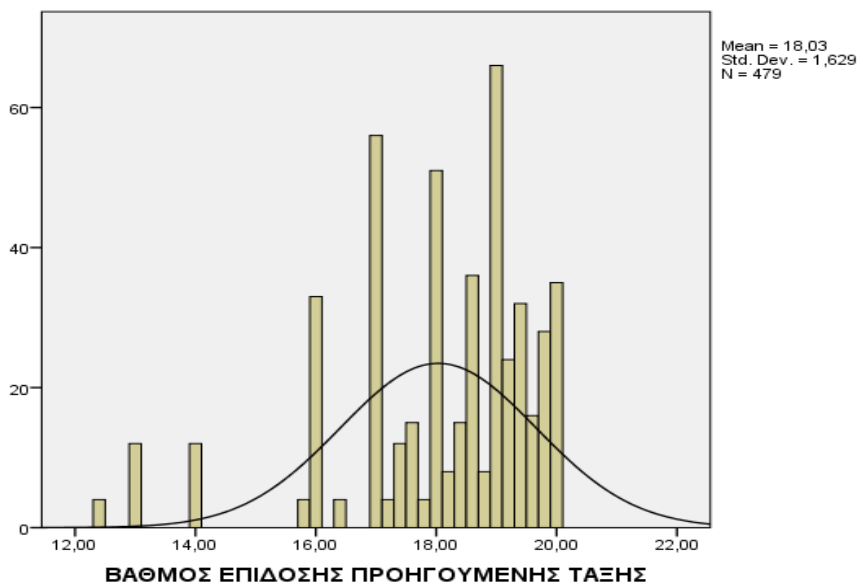
Ορισμένα από τα περιγραφικά δεδομένα του δείγματος παρουσιάζονται στη συνέχεια. Στην έρευνα πήραν μέρος 494 μαθητές της τρίτης τάξης γυμνασίου. Πρέπει να σημειωθεί ότι το δείγμα ανήκει στην κατηγορία των δειγμάτων «μη – πιθανότητας». Με άλλα λόγια η μέθοδος επιλογής βασίζεται στο κριτήριο της ευκολίας μη διεκδικώντας την αντιπροσωπευτικότητα. Η επιλογή των μαθητών του Γυμνασίου έγινε με στόχο την καταγραφή της άποψης υπό διαμόρφωσης πολιτών. Με άλλα λόγια, επιδιώκει την καταγραφή κάποιων τάσεων αναφορικά με την πολιτική παιδεία και την πρόταση γενίκευσης της έρευνας σε τυχαίο διαστρωματωμένο δείγμα σε μια μελλοντική έρευνα για το ίδιο θέμα. Το φύλο των συμμετεχόντων στην έρευνα παρουσιάζεται στο επόμενο γράφημα:

Γράφημα 1. Το φύλο των μαθητών του δείγματος

Στο δείγμα των μαθητών το 33,2% ήταν αγόρια και το 66,8 κορίτσια. Τα γυμνάσια από όπου συλλέχθηκαν τα δεδομένα ανήκαν στις περιφερειακές ενότητες του Κιλκίς και της Θεσσαλονίκης. Ο γενικός βαθμός των μαθητών της προηγούμενης τάξης παρουσιάζεται στο ακόλουθο ιστόγραμμα:

Γράφημα 2. Ο βαθμός της προηγούμενης τάξης.

Έμφαση δόθηκε επίσης στο επίπεδο εκπαίδευσης του πατέρα και της μητέρας δεδομένου ότι η κοινωνικοποίηση και η πολιτικοποίηση των νέων ανθρώπων εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την οικογένεια και τις παραστάσεις. Έτσι στο συγκεκριμένο δείγμα των μαθητών το 59,2% των πατέρων είχε απολυτήριο λυκείου, το 17,7% πτυχίο ανώτατης σχολής και ένα ποσοστό 10,1% είχε και μεταπτυχιακό. Αναφορικά με τη μητέρα το 36,4% είχε απολυτήριο λυκείου, και το 24,7% πτυχίο ανώτερης σχολής ενώ ένα ποσοστό 12,3% είχε και μεταπτυχιακό.

4. Μοντέλο λογαριθμικής παλινδρόμησης

Στον πίνακα Omnibus Tests of Model Coefficients μας δίνεται η τιμή καθώς και η αντίστοιχη p- τιμή του 2 X στατιστικού για τον έλεγχο ότι το συνολικό μοντέλο είναι στατιστικά σημαντικό. Δηλαδή είναι το αντίστοιχο του F-τεστ της γραμμικής παλινδρόμησης. Παρατηρούμε ότι η p-τιμή είναι μικρότερη του 0.05 επομένως το μοντέλο είναι στατιστικά σημαντικό.

Πίνακας 1. Γενικός έλεγχος καλής προσαρμογής του μοντέλου

Omnibus Test ^a		
Likelihood Ratio Chi-Square	df	Sig.
259,562	20	,000

Dependent Variable:

Της_ανάγκης_ψηφοφορίας_στις_εκλογές

Model: (Threshold),

Μπορεί_να_κάνει_τη_διαφορά, Σημασία της
ΠΠ, Ιθύνοντες_λίγη_σημασία_πολ_παιδεία, v7,
v6, etosgennisis_01

a. Compares the fitted model against the
thresholds-only model.

Το ίδιο δείχνει και ο επόμενος πίνακας testsofModelEffects όπου όλα τα αποτελέσματα είναι στατιστικά σημαντικά. Άρα το μοντέλο μας δείχνει καλή προσαρμογή στα δεδομένα.

Πίνακας 2. Ειδικός έλεγχος καλής προσαρμογής του μοντέλου

Source	Type III		
	Likelihood Ratio Chi-Square	df	Sig.
Κάνει_τη_διαφορά	53,813	4	,000
Σημασία της ΠΠ	22,146	3	,000
Ιθύνοντες_λίγη_σημασία_ΠΠ	49,506	4	,000
Διδασκαλία σύμφωνα με ΑΠ	21,557	4	,000

Διαπραγμάτευση	67,774	4	,000
etosgennisis_01	17,081	1	,000

Dependent Variable: Της_ανάγκης_ψηφοφορίας_στις_εκλογές

Model: (Threshold), Μπορεί_να_κάνει_τη_διαφορά, Σημασία της ΠΠ,
 Ιθύνοντες_λίγη_σημασία_πολ_παιδεία, v7, v6, etosgennisis_01

Ο σημαντικότερος πίνακας της λογαριθμικής παλινδρόμησης είναι ο επόμενος, στον οποίο μπορούμε να παρατηρήσουμε και να ερμηνεύσουμε τους παράγοντες που επηρεάζουν την εξαρτημένη μεταβλητή μας. Στην περίπτωση μας έχουν χρωματιστεί με κίτρινο χρώμα τα στατιστικά σημαντικά ευρήματα.

Έτσι, η συμφωνία με την άποψη ότι η πολιτική παιδεία μπορεί να κάνει τη διαφορά στην πολιτικοποίηση των νέων ανθρώπων αυξάνει την πιθανότητα κατά 0,522 να είναι σε υψηλότερο επίπεδο η συμφωνία με την ανάγκη ψηφοφορίας στις εκλογές ($p=0,027$). Προς την ίδια κατεύθυνση κινείται και το επόμενο εύρημα σύμφωνα με το οποίο η ουδετερότητα με την απόδοση μεγάλης σημασίας στην πολιτική παιδεία δείχνει χαμηλή πιθανότητα (0,255) να συμφωνούν με τη συμμετοχή στην ψηφοφορία σε εκλογές. Η πιθανότητα αυξάνεται εφόσον συμφωνούν με τη σημασία της πολιτικής παιδείας αλλά όχι σε σημαντικό βαθμό (πιθανότητα 0,410). Επίσης, η συμφωνία με τη μικρή σημασία που αποδίδουν οι ιθύνοντες στην πολιτική παιδεία αυξάνει ελάχιστα την πιθανότητα να είναι σε υψηλότερο επίπεδο η συμφωνία με την ανάγκη άσκησης του εκλογικού δικαιώματος (0,205). Σημαντικό εύρημα αποτελεί το γεγονός ότι η διαπραγμάτευση με τους μαθητές για το τι πρέπει να διδαχθεί στην πολιτική παιδεία έχει αρνητική επίδραση. Δηλαδή όσο περισσότερο συμφωνούν με την άποψη αυτή, τόσο μειώνεται η πιθανότητα να είναι σε υψηλότερο επίπεδο η συμφωνία με την ανάγκη συμμετοχής στην ψηφοφορία στις εκλογές (βαίνει μειωμένο από 0,216 - 0,199 - 0,071 - 0,030). Τέλος, ο σημαντικότερος παράγοντας της συμφωνίας με την ανάγκη συμμετοχής στην ψηφοφορία είναι ο βαθμός απολυτηρίου με μια αύξηση κατά μια μονάδα να αυξάνει την πιθανότητα 1,712 να ανήκουν σε υψηλότερη κατηγορία.

Πίνακας 3. Συντελεστές μοντέλου λογαριθμικής παλινδρόμησης

Parameter	B	Std. Error	Hypothesis Test			Exp(B)	95% Wald Confidence Interval for Exp(B)	
			Wald Chi-Square	df	Sig.		Lower	Upper
Threshold								
[v19=3]	22283,038	11075692,0509	,000	1	,998	.	,000	. ^a
[v19=4]	22287,257	11075692,0509	,000	1	,998	.	,000	. ^a
[Μπορεί_να_κάνει_τη_διαφορά=1]	22,251	18228,7543	,000	1	,999	4606949025,461	,000	. ^a
[Μπορεί_να_κάνει_τη_διαφορά=2]	-23,472	11767,5103	,000	1	,998	6,398E-11	,000	. ^a
[Μπορεί_να_κάνει_τη_διαφορά=3]	,489	,4683	1,091	1	,296	1,631	,651	4,084
[Μπορεί_να_κάνει_τη_διαφορά=4]	-.650	,2934	4,908	1	,027	,522	,294	,928
[Μπορεί_να_κάνει_τη_διαφορά=5]	0 ^b	1	.	.
[Σημασία της ΠΠ=1]	-1,710	1,2757	1,798	1	,180	,181	,015	2,203
[Σημασία της ΠΠ=3]	-1,368	,3991	11,747	1	,001	,255	,116	,557
[Σημασία της ΠΠ=4]	-.891	,2757	10,436	1	,001	,410	,239	,704

[Σημασία της ΠΠ=5]	0 ^b	1	.	.
[Ιθόνοντες λίγη σημασία πολ. παιδεία=1]	24,312	11053,5849	,000	1	,998	36171642725,807	,000	^a
[Ιθόνοντες λίγη σημασία πολ. παιδεία=2]	-,967	,5183	3,480	1	,062	,380	,138	1,050
[Ιθόνοντες λίγη σημασία πολ. παιδεία=3]	-1,584	,4336	13,343	1	,000	,205	,088	,480
[Ιθόνοντες λίγη σημασία πολ. παιδεία=4]	-1,557	,3740	17,337	1	,000	,211	,101	,439
[Ιθόνοντες λίγη σημασία πολ. παιδεία=5]	0 ^b	1	.	.
[Διδασκαλία σύμφωνα με ΑΠ=1]	,006	,5704	,000	1	,991	1,006	,329	3,078
[Διδασκαλία σύμφωνα με ΑΠ=2]	-,795	,4876	2,655	1	,103	,452	,174	1,175
[Διδασκαλία σύμφωνα με ΑΠ=3]	-,229	,4908	,218	1	,641	,795	,304	2,081
[Διδασκαλία σύμφωνα με ΑΠ=4]	,527	,4994	1,115	1	,291	1,694	,637	4,509
[Διδασκαλία σύμφωνα με ΑΠ=5]	0 ^b	1	.	.
[Διαπραγμάτευση=1]	-1,534	,6918	4,914	1	,027	,216	,056	,837
[Διαπραγμάτευση=2]	-1,615	,4631	12,155	1	,000	,199	,080	,493
[Διαπραγμάτευση=3]	-2,650	,4598	33,208	1	,000	,071	,029	,174
[Διαπραγμάτευση=4]	-3,492	,4546	59,002	1	,000	,030	,012	,074
[Διαπραγμάτευση=5]	0 ^b	1	.	.
etosgennisis_01	11,118	5526,7924	,000	1	,998	67376,966	,000	^a
vathmos_2	,538	,0951	31,948	1	,000	,1712	,1421	2,063
(Scale)	1 ^c							

5. Ποιοτική ανάλυση

Αναφορικά με τις απόψεις των φοιτητών του τμήματος των Πολιτικών Επιστημών, επισημάνθηκε η σημασία του μαθήματος για την πολιτικοποίηση και την ενεργό πολιτική συμμετοχή. Θεωρήθηκε αυτονόητο το γεγονός ότι η πολιτική εκπαίδευση συνδέεται άμεσα με την μετεξέλιξη του νέου ανθρώπου σε έναν πολίτη που ενδιαφέρεται για τα κοινά, εμπεδώνει την έννοια της δημοκρατίας και την εφαρμόζει. Βασικός άξονας της σκέψης τους είναι ο διττός χαρακτήρας του μαθήματος: από τη μια πλευρά γνώσεις για το πολιτικό σύστημα και από την άλλη εσωτερικευμένη στάση ζωής σε κάθε πτυχή της καθημερινότητας.

Φ1: Το πολιτικό (οι διαπροσωπικές μας σχέσεις, η κοινή ύπαρξη με τους άλλους) επικρατεί στην καθημερινότητα μας, είναι αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής μας, και η διδασχά σε αυτό είναι ο δεύτερος λόγος που έρχεται να τονίσει την σημασία της Πολιτικής Παιδείας. Πρώτος λόγος σαφώς είναι ότι μέσω αυτού του μαθήματος διδασκόμαστε και κατανοούμε την βασική λειτουργία του πολιτικού συστήματος. Επιπλέον, μέσω ενός “πολιτικού” μαθήματος τα παιδιά σιγά σιγά αρχίζουν να συνειδητοποιούν τα καθήκοντα τους και τις υποχρεώσεις που θα έχουν/έχουν απέναντι στην κοινωνία αλλά και να κατοχυρώνουν τα αντίστοιχα δικαιώματα τους.

Φ2: Για την κοινωνία που επιδιώκει έναν υψηλό επίπεδο πολιτών, κρίνεται απαραίτητο το μάθημα της Πολιτικής Παιδείας, διεξάγοντας τις αναζητήσεις προς την δημοκρατία, τις κοινωνικές σχέσεις και το οικονομικό της περιβάλλον. Καθιστά ικανά τα νεαρά άτομα να αποφύγουν παρεμβάσεις, χειραγώγηση και πίεσης ακόμα και από κοντινό οικείο περιβάλλον. Η

συμμετοχή στα κοινά εμπεριέχουν διαδικασίες. Η στελέχωση είναι σημαντική καθώς και η συμμετοχή στους θεσμούς.

Φ3: Το μέλλον του μαθήματος καλώς ή κακώς δεν έχει λαμπρό μέλλον αναλογιζόμενος την οκνηρία των μαθητών κατά την διάρκεια των μαθημάτων και την κοινή άποψη τους ότι είναι αγγαρεία για τα ίδια τα παιδιά.

Επιπλέον, κρούεται ο κώδωνας του κινδύνου αναφορικά με την κατάργηση ή την υποβάθμιση των κοινωνικών μαθημάτων δεδομένου ότι με αυτόν τον τρόπο στερούνται οι μαθητές βασικών εργαλείων επιβίωσης σε μια πολυδιάστατη πραγματικότητα η οποία έχει ανάγκη τη συνεργασία και τη δημοκρατική κουλτούρα.

Φ4: Οι συνέπειες αυτής της υποβάθμισης των κοινωνικών μαθημάτων θα εμφανιστούν μελλοντικά καθώς η έλλειψη τους θα ισοπεδώσει σταδιακά την κριτική σκέψη των παιδιών.

Φ5: Η πολιτική παιδεία λοιπόν, θεωρώ πως πρέπει να περιλαμβάνεται υποχρεωτικά στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση καθώς τα αποτελέσματα του παραπάνω μαθήματος αφορούν άμεσα και το μέλλον της κάθε χώρας. Η πολιτική δεν αφορά μόνο τον τρόπο διακυβέρνησης μίας χώρας αλλά και τον τρόπο σκέψης των πολιτών. Το σχολείο αποτελεί από μόνο του χώρο πολιτικοποίησης και κοινωνικοποίησης των μαθητών και με την διδαχή της πολιτικής παιδείας τα παραπάνω αποκτούν σημαντική αξία για τους μαθητές.

Τονίζεται επίσης η συνήθης εντύπωση εκ μέρους των μαθητών ότι τα μαθήματα πολιτικής εκπαίδευσης και γενικότερα κοινωνικών επιστημών είναι δεύτερης διαλογής, όχι «πρωτεύοντα». Εύλογο είναι ότι μια τέτοια άποψη δεν πρόκειται να μείνει μόνο στο πλαίσιο του σχολείου αλλά θα ακολουθεί το άτομο και στην ενήλικη ζωή του, υποβαθμίζοντας έτσι ό,τι έχει να κάνει με την πολιτική συμμετοχή.

Φ6: Δυστυχώς, το μάθημα αυτό στα σχολεία σήμερα θεωρείται δεύτερης διαλογής, αντιμετωπίζεται τόσο από μαθητές όσο και από καθηγητές ως λιγότερο σημαντικό από άλλα, όπως τα μαθηματικά, η ιστορία ή τα αρχαία, ενώ είναι από τα λίγα που εν τέλει ο μαθητής θα χρησιμοποιήσει και θα χρειαστεί σε τόσο μεγάλο στην ενήλικη ζωή του. Αυτό μπορεί να αλλάξει.

Φ7: Θεωρώ μεγάλο πλήγμα για την εκπαίδευση και για τη Δημοκρατία την κατάργηση της Πολιτική Παιδείας στη Β' Λυκείου Γενικής, του μαθήματος Βασικές αρχές των Κοινωνικών Επιστημών στην ομάδα προσανατολισμού ανθρωπιστικών σπουδών και της Κοινωνιολογίας προσανατολισμού στη Γ' Λυκείου.

Υπήρχαν βέβαια και οι θετικές φωνές. Αναδείχθηκε το καίριο ζήτημα των πανελλαδικών εξετάσεων εισαγωγής στο πανεπιστήμιο. Για πολλούς η ύπαρξη αυτού του θεσμού με όλες τις παράπλευρες συνέπειες καταστρέφει τον παιδαγωγικό και επιστημονικό ρόλο του Λυκείου, δημιουργώντας απλά έναν προθάλαμο ή ένα εξεταστικό κέντρο. Με αυτόν τον τρόπο όμως χάνεται ο ουσιαστικός ρόλος της βαθμίδας αυτής εκπαίδευσης που δεν είναι άλλος από τη γενική παιδεία στην οποία σημαντική θέση πρέπει να κατέχει και η Πολιτική Παιδεία. Ο

πολιτικός αναλφαβητισμός έχει σίγουρα μακροπρόθεσμες συνέπειες οι οποίες μετουσιώνονται σε πολιτική απάθεια.

Φ8: Όμως, αν χρειαστεί να κρίνω μόνο από αυτό το γεγονός, τότε ναι, βλέπω το μέλλον της Πολιτικής Παιδείας στα σχολεία θετικό. Ειδικά στην πρώτη λυκείου που δεν ασχολείται κανείς με τις πανελλαδικές και το διάβασμα σε αυτές. Δεν πρόσεξα τα παιδιά της συγκεκριμένης τάξης να υποβαθμίζουν το μάθημα και μου φαίνεται τώρα, με καθαρό μυαλό, πως ο μόνος λόγος που υποβαθμίζεται είναι επειδή δεν βρίσκεται στα πανελλαδικώς εξεταζόμενα.

Άλλες φωνές κριτικάρουν τις συνεχείς εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις οι οποίες αποπροσανατολίζουν τους μαθητές δημιουργώντας έτσι ανασφάλειες για το μέλλον τους. Το ζήτημα της πολιτικοποίησης εναπόκειται στο διαρκές ερώτημα του τι «μαθητές – πολίτες θέλουμε». Ο διαμορφωτικός ρόλος του σχολείου ως δευτερογενής κοινωνικοποιητικός παράγοντας είναι ιδιαίτερα σημαντικός.

Φ9: Το μέλλον της πολιτικής παιδείας, κρίνεται τόσο από τις υπουργικές αποφάσεις, όσο και από την ενασχόληση των νέων με ζητήματα που αφορούν στην πολιτική. Η αλήθεια είναι πως παρά το γεγονός ότι το Υπουργείο παιδείας υποβαθμίζει συνεχώς το συγκεκριμένο μάθημα, οι νέοι δείχνουν μία τάση ενασχόλησης με την πολιτική.

Φ10: Αναφορικά με το ζήτημα για το μέλλον του μαθήματος της πολιτικής παιδείας δυστυχώς δεν είμαι αρκετά αισιόδοξη. Αναλογιζόμενη το γεγονός των μεταρρυθμίσεων της σημερινής κυβέρνησης οι οποίες υποβαθμίζουν και παραγκωνίζουν συστηματικά μαθήματα των κοινωνικών επιστημών, αισθάνομαι πως το μέλλον ενός τόσο χρήσιμου μαθήματος όπως αυτό της πολιτικής παιδείας το οποίο ενεργοποιεί τους αυριανούς πολίτες, τους μνεί στον εθελοντισμό και τους εμψυχώνει τις βασικές αρχές της ελληνικής πολιτείας και κοινωνίας.

Τέλος, από φοιτητές προτείνονται τρόποι για την τόνωση του μαθήματος. Σε αυτό το πλαίσιο κινήθηκε και η εισαγωγή του μαθήματος «Σύγχρονος Πολίτης και Δημοκρατία» στη Β' Λυκείου», το οποίο εφάρμοσε καινοτόμες μεθόδους διδασκαλίας του αντικειμένου, εστιάζοντας δε εργαστήρια και βιωματικές προσεγγίσεις του σύνθετου ζητήματος της πολιτικής συμμετοχής. Δυστυχώς όμως καταργήθηκε κατά την τελευταία εκπαιδευτική μεταρρύθμιση όπως επίσης και το συναφές μάθημα της Κοινωνιολογίας της Γ' Λυκείου το οποίο αντικαταστάθηκε από τα Λατινικά.

Φ3: Θα πρέπει να δοθούν κίνητρα στους μαθητές ώστε να ασχοληθούν με το συγκεκριμένο μάθημα. Στο λύκειο παραδείγματος χάρη θα μπορούσε να δοθεί σε ομάδες που θα έχουν δημιουργήσει οι ίδιοι μαθητές θέματα που θα τους έδινε την δυνατότητα να τα ζήσουν στην πράξη καθημερινότητα τους και να προσφέρουν στην κοινωνία ή ακόμη και στο σχολείο τους.

6. Συμπεράσματα

Τόσο οι μαθητές όσο και οι φοιτητές συμφωνούν με τη μεγάλη σημασία της Πολιτικής Παιδείας ως διακριτό μάθημα στο σχολείο για την πολιτικοποίηση των νέων ανθρώπων. Αυτονόητο αποτελεί το γεγονός της σύνδεσης του σχολείου με την περαιτέρω πολιτική

ανάπτυξη των ατόμων στην ενήλικη ζωή. Ακόμη και με τη μορφή που έχει το συγκεκριμένο μάθημα, οι μαθητές το συνδέουν άμεσα με την πολιτική συμμετοχή και την κατανόηση του πολιτικού περιβάλλοντος. Σημαντική παράμετρος, η οποία αναδείχθηκε στην έρευνα ήταν η σύνδεση του μαθήματος με τη θετική στάση απέναντι στη διαδικασία της ψηφοφορίας, γεγονός που καταδεικνύει τα βαθιά δημοκρατικά ιδεώδη των νέων ανθρώπων. Η αναγνώριση επίσης της αναγκαιότητας ενιαίας γραμμής στο αναλυτικό πρόγραμμα της Πολιτικής Παιδείας αποτελεί σημαντικό εύρημα, διότι έτσι αμφισβητούνται απόψεις που θέλουν πολυφωνία για θέματα που πρώτο λόγο πρέπει να έχουν οι επιστημονικά τεκμηριωμένες θέσεις ειδικών. Αν η απάντηση στο ερώτημα του «τι πολίτες θέλουμε» είναι «ενεργόι πολίτες», τότε πρακτικές που υποβαθμίζουν τη γενική παιδεία και ειδικότερα την πολιτική παιδεία φέρνουν το τελείως αντίθετο αποτέλεσμα, αυτό της πολιτικής απάθειας και αδιαφορίας.

Από τη σύντομη συνάντηση των μαθητών και των φοιτητών της πολιτικής επιστήμης διαφάνηκαν ξεκάθαρα οι προσδοκίες των μαθητών για ενδυνάμωση του συγκεκριμένου μαθήματος όχι μόνο σε επίπεδο παρεχόμενης γνώσης αλλά κυρίως βιωματικής ενασχόλησης με σχετικά θέματα τόσο σε επίπεδο σχολείου όσο και σε επίπεδο τοπικής κοινωνίας (Παπαοικονόμου, 2020). Άλλωστε, το ουσιαστικό όφελος ενός τέτοιου μαθήματος δεν είναι η στείρα αναπαραγωγή γνώσεων που σχετίζονται με την πολιτική πραγματικότητα, ούτε η απομνημόνευση θεσμικών λειτουργιών. Το κύριο όφελος του μαθητή είναι η απόκτηση κριτικών δεξιοτήτων και κριτικής σκέψης για την πραγματικότητα που τον/ την περιβάλλει. Και όταν αναφερόμαστε στην κριτική ικανότητα, εννοούμε την εμπειριστατωμένη κριτική η οποία εμπεριέχει και συγκεκριμένες προτάσεις. Άρα, άλλο πράγμα η πολιτική εκπαίδευση και άλλο πράγμα η Πολιτική Παιδεία. Για το σημαντικό αυτό λόγο αιχμή του δόρατος πρέπει να παίζει ο καταρτισμένος εκπαιδευτικός (Μουζέλης et. al. 2005).

Η Πολιτική Παιδεία δεν είναι ακόμη «άλλο ένα μάθημα», το οποίο συμπληρώνει το ωρολόγιο πρόγραμμα του σχολείου. Ούτε μπορεί να διδάσκεται από εκπαιδευτικούς που είναι λίγο ή και καθόλου σχετικοί με το συγκεκριμένο επιστημονικό αντικείμενο (Καρακατσάνη, 2004). Αντίθετα χρειάζεται συνειδητοποιημένους και πλήρως καταρτισμένους επιστήμονες οι οποίοι όχι μόνο θα μπορούν να μεταδίδουν συγκεκριμένες χρηστικές γνώσεις και δεξιότητες στους μαθητές αλλά και θα μπορούν να εμψυσούν και να μεταλαμπαδεύουν την αγάπη και το ενδιαφέρον για τη συμμετοχή στα κοινά και γενικότερα για την πολιτική συμμετοχή (Καζαμίας & Καλογιαννάκη, 2003).

Το ότι η αντίληψη αυτή του πολίτη ως ενεργού και μόνον ενεργού μέλους μιας οργανωμένης κοινωνίας κυριαρχεί στην κλασική ελληνική αρχαιότητα, επιβεβαιώνεται και στον Επιτάφιο του Περικλή. Εκφωνώντας στον Κεραμικό της Αθήνας έναν επιτάφιο λόγο για τους νεκρούς των μαχών του πρώτου έτους του Πελοποννησιακού πολέμου (431 π.Χ.) και τον οποίο μας μετέφερε ο Θουκυδίδης, ο ηγέτης των Αθηναίων έδωσε μια συνοπτική περιγραφή του πώς αντιλαμβάνεται τον πολίτη η Αθηναϊκή κοινωνία. Ο μη ενεργός πολίτης, λοιπόν, αυτός που δεν μετέχει στα δημόσια πράγματα και αποσύρεται στην προσωπική του σφαίρα, στον χώρο του ιδιωτικού, είναι βάρος για την κοινωνία στην οποία ανήκει (Καρβούνης, 2004).. Το να

«διωτεύει» κάποιος στην Αρχαία Αθήνα, δεν είναι επιλογή, είναι ελάττωμα. Ο όρος ιδιώτης, άλλωστε, στην κλασική Αρχαιότητα δεν σήμαινε αυτό που υποδηλώνει κυρίως ο όρος σήμερα, δηλαδή το πρόσωπο εκείνο που δεν ασκεί δημόσια λειτουργία. Σήμαινε αντίθετα, εκείνον που έχει περιορισμένες νοητικές ικανότητες, τον ανόητο (idiot). Ταυτίζονταν, δηλαδή, ο πολιτικά ανενεργός με τον κοινωνικά ανίκανο. Χρέος, άρα, της Πολιτείας είναι η διαμόρφωση ενεργών πολιτών με στόχο την εμπέδωση της πολύπαθης έννοιας της Δημοκρατίας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Fahmy, E. (2006). *Young citizens: young People's involvement in politics and decision making*, Bristol: Ashgate.
- Feldmann, G. (2007). Classroom Civility Is Another of Our Instructor Responsibilities, *College Teaching* 49(4):137-140.
- Freire, P. (2006)/ [1970]. *Pedagogy of the Oppressed*, New York: Continuum.
- Furlong, H & Cartmel, A. (2006). *Young People and Social Change*. McGraw-Hill Education (UK).
- Galston, W. (1989). Civic Education in the Liberal State, in Nancy Rosenblum (ed.), *Liberalism and the Moral Life*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 89–102.
- Galston, W. (2001). Political Knowledge, Political Engagement, and Civic Education, *Annual Review of Political Science*, 4: 217–234.
- Godsay, S. Henderson, W., Levine, P. & Littenberg-Tobias, J. (2012). *State Civic Education Requirements*, Medford, MA: CIRCLE (Center for Information and Research on Civic Learning and Engagement).
- Greenstein, F. (1965). *Political Parties and Politics. Children and Politics*. New Haven, Connecticut: Yale University Press.
- Gutmann, A. & Thompson, D. (1996). *Democracy and Disagreement*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hess, D. & McAvoy, P. (2014). *The Political Classroom: Evidence and Ethics in Democratic Education*, New York: Routledge.
- Hoskins, B. & Mascherini, M. (2009). Measuring Active Citizenship through the Development of a Composite Indicator. *Social Indicators Research* 90(3):459–88.
- Hoskins, B. L., Barber, C., Van Nijlen, D., & Villalba, E. (2011). Comparing civic competence among European youth: Composite and domain-specific indicators using IEA civic education study data. *Comparative Education Review*, 55(1), 82-110.
- Sears, D. & Valentino, N. (1997). Politics Matters: Political Events as Catalysts for Pre-Adult Socialization. *American Political Science Review*, vol. 91, issue 01, 45-65.

- Sherrod, L. R., Flanagan, C., & Youniss, J. (2002). Dimensions of citizenship and opportunities for youth development: The what, why, when, where, and who of citizenship development. *AppliedDevelopmentalScience*, 6(4), 264-272.)
- Γκίνη, Κ. (1996). *Η Πολιτική Αγωγή ως μάθημα στην ελληνική δευτεροβάθμια εκπαίδευση (1964-1996)*, (μη δημοσιεύσιμη μεταπτυχιακή εργασία), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Γκότοβος Α. Ε. (2003). *Εκπαίδευση και ετερότητα. Ζητήματα Διαπολιτισμικής Παιδαγωγικής*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Καζαμίας, Α. & Καλογιαννάκη, Π. (2003). Συγκριτική Παιδαγωγική: Επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα, *Επιστήμες της Αγωγής*, τ. 1, Πανεπιστήμιο Κρήτης, ΠΤΔΕ, Ρέθυμνο, σσ. 7-24.
- Καρακατσάνη, Δ. (2004) *Εκπαίδευση και πολιτική διαπαιδαγώγηση: γνώσεις, αξίες, πρακτικές*, Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Καρβούνης, Α. (2004). *Εισαγωγή στην Οργάνωση και Λειτουργία του Κράτους*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα.
- Μαϊστρος, Π. (2009). *Τα τρία Κύματα Μεταρρυθμίσεων της Δημόσιας Διοίκησης στην Ελλάδα (1975-2015)*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Ματσαγούρας, Η. Γ. & Χέλμης, Σ. Κ. (2002). Εκπαιδύοντας τον Δάσκαλο της Μετανεωτερικής Εποχής. *Επιστήμες Αγωγής* (Πρώην Σχολείο και Ζωή), 2, 7- 25.
- Μουζέλης Ν., Μπουζάκης Σ, Καζαμίας Α, Λάβδας Κ., Γραβάρης Δ. (2005). *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική μεταξύ κράτους και αγοράς*. Θεσσαλονίκη: Σαββάλας
- Παπαναούμ - Τζίκα, Ζ. (1989). *Πολιτική Κοινωνικοποίηση και Σχολείο*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Παπαϊκονόμου, Α. (2020). *Η Πολιτική Παιδεία ως Παράγοντας Πολιτικοποίησης των Νέων*, Αθήνα: Άμμων.
- Χέλμης, Σ. (1995) *Ανάλυση του προγράμματος και των διδακτικών υλικών του μαθήματος της Κοινωνικής και πολιτικής αγωγής: μια πρώτη προσέγγιση*, Αθήνα: αυτό-έκδοση.